

Okulda Şiddet

"Hareket nasıl fiziksel bir gerçektir de toplumsal bir gerçektir."

John Dewey

Nurgün Varol¹

Özet

Hangi alanda olursa olsun şiddetin varlık göstermesi, toplum içinde yer edinmesi, insanlar tarafından davranış haline getirilmesi, içinde bulunulan toplumla ve o toplumun özellikleri ile yakından ilişkilidir. Tek bir alan içerisinde bile olsa şiddetin varlığı etkin ve kalıcı çözüm üretilmesini engelleyebilir. Bu nedenle okulda şiddetin azaltılması için yapılacak çalışmalar sadece okul etkinlikleri ile sınırlı kalmamalıdır. Bu sorunun çözümünde makro politikalar geliştirilerek toplumsal katılım sağlanmasıyla etkili ve kalıcı çözümler üretilmelidir. Bu açıdan bakıldığında bu çalışmanın amacı, şiddetin okul bağlamında ele alınması ve çözümlenmesine yönelik güvenli okul ortamı geliştirme aşamasında okulda şiddetin azaltılmasına yönelik görüş ve önerilerde bulunmaktır.

Anahtar kelimeler: Şiddet, Saldırganlık, Eğitim, Okul Güvenliği.

Violence in Schools

Abstract

Indicating the existence of violence in any field, taking place in the society, making it behavior by people is closely related to the society and the characteristics of that society. The existence of violence, even in a single area, can and does prevent effective and permanent solutions. For this reason, efforts to reduce violence at school should not be limited to school activities. To solve this problem, effective and permanent solutions should be produced by developing macro policies and ensuring social participation. From this point of view, the purpose of this study is to provide views and suggestions for reducing violence at school during the development of a safe school environment for addressing and resolving violence in the context of school.

Keywords: Violence, Aggression, School Safety, Education.

¹ PhD, nrgnvr1@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6282-1926

Lisansını 2008 yılında Sakarya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamladı. 2010-2012 Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Yönetimi Teftişi Planlaması ve Ekonomisi Yüksek Lisans derecesiyle bitirdikten sonra 2012-2014 Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Yönetimi Teftişi Planlaması Ve Ekonomisi alanında doktora dersleri almaya başladı 2015'te Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Pedolojik Formasyonu tamamladı.2017-Anadolu Üniversitesi Sağlık yönetimi bölümü okumakta.2007-2009 yılları arasında özel dershanelerde, 2009-2010 yılları arasında Kütahya Cumhuriyet Lisesinde, 2013-2017 özel kurumlarda Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği yaptı.

Derleme

Review

Başvuru/Submitted
2 Ara/Dec 2020

Kabul/Accepted
10 Ara/Dec 2020

Yayın/Published
24 Ara/Dec 2020

ISSN
2718-0808

Atf/Cite: Varol, N.
(2020). Okulda şiddet.
Alanyazın, 1(2), 99-107.

Giriş

Şiddet, spor, eğitim, sağlık, siyaset gibi her alanda görünür hale geldi. Özellikle basında sık sık dile getirilen kadına yönelik şiddet en çok karşılaşılan şiddet olaylarından biri olarak gündemin ilk sıralarında yer almaktadır. Kardeşliğin, dayanışmanın, centilmenliğin ön

"Zihnin oluşumu toplumsal bir süreçtir."

J Dewey

planda olması gereken spor müsabakalarında da şiddetin bazen öldürücü bir hal aldığı, yine sağlık çalışanlarına, can derdindeyken bile öfkeyle, şiddete başvurarak canını emanet edeceği kişilere saldırganca tavırların sergilendiğini görmekteyiz. Benzer şekilde kimi zaman öğrenci kimi zaman da öğretmen şiddete maruz kalan kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dewey (2010), zihnin oluşumunu toplumsal bir süreç olarak görür; okul da toplumun bir uzantısıdır. Okulun amacı öğrenciyi toplumun üyesi gibi davranmaya ve diğerleri ile iş birliği içerisinde ilgilerini yönlendirmeye teşvik eden bir yapı olarak belirtir. Nitekim sosyal öğrenme de insanların düşünme, planlama, algılama ve inanma şekillerinin önemli bir kısmını oluşturduğundan birey gözlemlediği davranıştan bir kazanım elde eder.

"İnsanlar davranışı, modeli gözleme yoluyla öğrenir. Diğerlerini gözlemlerken davranışın nasıl yapıldığını ve davranışla ilgili kuralları kodlar. Bu kodlama öğrenmelerle davranış meydana getirilme sürecine rehberlik eder."

Bandura

Sosyal öğrenme kuramına göre insanlar hayatlarının gidişatında aktif katılımcıdır, çevresel olaylar tarafından yönlendirilen beyin mekanizmalarını sadece seyretmekle yetinen varlıklar değildirler. Duyuşsal, motor ve beyin ile ilgili sistemler, insanların hayatlarına yön ve anlam veren amaçları başarabilmek için kullandıkları araçlardır. İnsanlar davranışı, modeli gözleme yoluyla öğrenir. Diğerlerini gözlemlerken davranışın nasıl yapıldığını ve davranışla ilgili kuralları kodlar. Bu kodlama öğrenmelerle davranış meydana getirilme sürecine rehberlik eder (Bandura, 1999).

Vygotsky'ye göre yaşam boyu gelişim süreci, gerçekte bilişsel gelişime götüren sosyal etkileşim ve sosyal öğrenmeye bağlıdır. Vygotsky "*potansiyel gelişim alanı*" kavramını kullanarak öğrenmenin sosyal ortamda, öğrenenin ilgisi dahilinde ve öğretmenlerin rehberliğinde gerçekleştiğini savunur (Riddle, 1999; Korkmaz, 2003).

Okul, aile ve bireylerin toplumun beklentilerine uygun sosyal davranışlar edinmelerinde önemli bir yere sahiptir. Çocuğun benlik yapısının ve sosyal ilişki geliştirme becerisinin, aile ortamındaki sosyalleşme biçimi ile ilişkili olduğu hususu dikkate alındığında (Ögel vd., 2005) ailenin içerisinde bulunduğu ortam ve koşullar okulda şiddeti önlemede önemli noktalar arasında yer alır. Avcı (2010) okuldaki şiddet eylemlerinin en önemli nedenlerinden birisinin *"ailede yeterli eğitimin verilmemesi ve ailede şiddete şahit olma"* olduğunu ortaya çıkarmıştır. Çocuk ailesindeki bireyleri farkında olarak veya olmayarak taklit eder veya model alır. Bazen çocuğun sosyal çevresi şiddetin ortaya çıkmasında tetikleyici bir etkide bulunabilirken bazen de engelleyici bir etkide bulunabilir.

"Yaşam boyu gelişim süreci, gerçekte bilişsel gelişime götüren sosyal etkileşim ve sosyal öğrenmeye bağlıdır."

Vygotsky

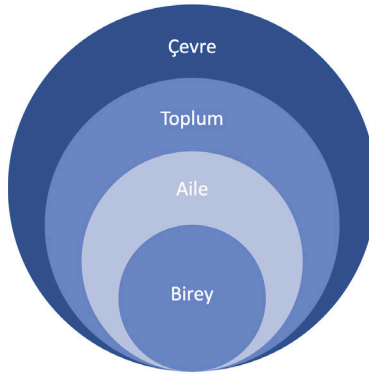
Öğrencilerin zamanının önemli bir bölümünü geçirdiği, onların sosyal çevresini oluşturan yerlerden biri olan okul, kültürüyle, şiddetin oluşmasında veya engellenmesinde büyük öneme sahip olduğundan okullarda şiddet önemli bir sorundur ve okul dönemindeki birçok çocuğun saldırganlık ve şiddetten dolayı mağdur olduğu belirtilmektedir (Flannery vd., 2003). Özcebe, Üner ve Çetik'in (2006) yaptığı araştırmada şiddete maruz kaldıklarını belirtenlerin %49'u ve şiddet uygulayan öğrencilerin %42'si şiddetin gerçekleşme yeri olarak okulu gösterdiklerini belirtmişlerdir. Oysaki okullar çocukların eğitimlerini ve gelişimlerini sağlayacak güvenli yerler olarak düşünüldüğünden güvenli bir mekân olması gereken okullarda meydana gelen şiddet olayları hem ailelerde hem de toplumda endişe meydana getirebilmektedir (Koç, 2009, 125).

Furlong ve Morrison (2002) okulda şiddet kavramını okul iklimi açısından istenmeyen sonuçlar doğuran, öğrencilerin öğrenme süreçlerine negatif etkide bulunan ve gelişimlerini olumsuz etkileyen saldırganlık ve benzeri davranışları tanımlama anlamında kullanmıştır. Şiddet kapsamında değerlendirilebilecek davranışlar öfke patlamaları, vurmak, tekmelemek, itmek, yaralamak, kavgaya girmek, başkaları ile ilgili tehditler savurmak ya da yaralamaya çalışmak, hayvanlara yönelik acımasız davranışlarda bulunmak, yangın çıkarmaya teşebbüs etmek ve eşyalara bilerek zarar vermek gibi durumlar olarak sıralanabilir (Ögel vd., 2005). Yavuzer (2011) okulun iklim ve kültürünün, öğrenci ve okul çalışanlarının özellikleri, okulun fiziksel ve sosyal özellikleri okullarda saldırganlık ve şiddet içeren davranışların ortaya çıkmasında etkili olduğunu ifade etmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization, 2002) şiddeti; *"kişinin bilinçli olarak kendisine, başkasına, bir gruba veya bir topluluğa karşı yaralama, ölüm, psikolojik zarar veren, gelişme geriliği, yoksunlukla sonuçlanan ya da sonuçlanma olasılığı olan, tehdit ederek veya"*

gerçekten, fiziksel zorlama ve güç kullanılması” şeklinde bireysel etkenler, ilişkilerle ilgili etkenler, toplumsal etkenler ve sosyal etkenler olarak dört başlık halinde incelenmesini önermiştir (Krug vd. 2002). Bu tanımda şiddet hem fiziksel hem de fiziksel olmayan tehdit biçimlerinde ifade edilmiştir.

Ögel vd. (2005) çocuğun şiddet davranışı gösterme riskini artıran bazı çevresel veya kişisel özellikleri arasında aşırı içine kapanık olma, yoğun bir izolasyon içinde bulunma, şiddete maruz kalma, okul başarısının düşüklüğü, öfke kontrolünün yetersiz olması ve sık öfke patlamaları yaşaması, bireysel farklılıklara toleransın olmaması, madde kullanma, çok çabuk hayal kırıklığına uğrama ve bunu tolere edememe olarak saymıştır. Şiddet davranışında koruyucu ve risk faktörleri arasındaki ilişkiyi anlamının en iyi yolunun ekolojik ilişkiyi anlamak olduğunu belirtmiştir. Bu ekolojik modelde her bireyin içinde bulunduğu kişisel, ailesel, çevresel ve toplumsal etmenlerden etkilendiği, bu faktörlerin şiddet davranışının oluşması için risk oluşturduğu ifade edilmektedir (Ögel vd. 2005).

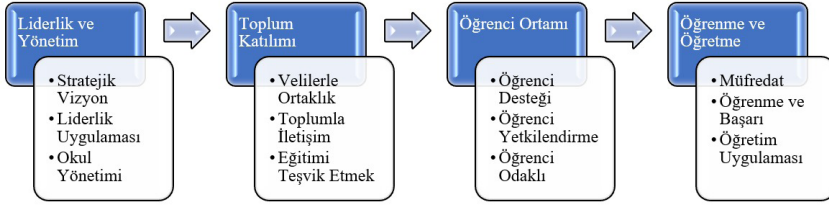
Şekil 1: Okullarda Suç ve Şiddeti Önleme (Ögel vd. 2005).

Yavuzer (2011) şiddeti oluşturan ve etkileyen faktörlerin çeşitliliğini göz önünde bulundurarak okullarda alınacak önlemlerin de çeşitlilik gerektirdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda okullarda alınacak önlemleri *kısa dönemli ve uzun dönemli stratejiler* olmak üzere iki grupta toplamıştır. Kısa dönemli stratejiler *çevresel düzenlemeler ve okul-yönetim temelli stratejiler*, uzun dönemli stratejiler ise *eğitim ve program temelli stratejiler ile okul sonrası alternatif etkinlikler* olarak belirtmiştir.

Morrison, Furlong ve Morrison (1994) gencin veya çocuğun saldırganlık ve şiddet davranışı gösterme ihtimalini arttıran risk faktörleri *toplumsal* (yoksulluk gibi), *ailesel* (olumsuz ebeveyn modeli gibi), *okulla ilgili* (düşük öğrenci katılımı, sosyal aktivitelerin yetersizliği, adaletsiz uygulamalar ve öğretmen tutumları gibi), ve *bireysel faktörler* (gelişimsel zorluklar, antisosyal davranışlar, akademik başarısızlık, okula uyum sağlayamama gibi) olmak üzere

dört grupta toplamıştır (Yavuzer, 2011). Okul bağlamındaki şiddet, öğrenci-öğrenci ve öğrenci-öğretmenler veya okul yöneticileri-okul personeli arasında yaşanan tehdit ve fiziksel saldırıyı içerdiği söylenebilir (Kızmaz, 2006).

Okullarda iyileştirilmesi gereken alanları dört ana başlıkta toplayabiliriz. Bu alanlar: *öğrenme ve öğretim, liderlik ve yönetim, öğrenci çevresi, toplum katılımı*. Öğrenci çevresi alanı ile ilgili iyileştirmelere odaklanıldığında bu iyileştirme alanı üç bileşenden oluşur: *Öğrenci odaklılık, öğrenci güçlendirme, öğrenciyi destekleme*. Öğrenci odaklılık, öğrenci ihtiyaçlarına odaklanmak ve potansiyel becerileri ve ilgileri geliştirmek için nitelikli öğrenme çevreleri oluşturmakla ilgilidir. Öğrenci güçlendirme, okulların sınıfın içerisinde ve dışarısında öğrenilenleri geliştirmek amacıyla öğrenciler için fırsatlar yaratmasıdır. Öğrenciyi destekleme, okulların katılıma değer vermesi ve öğrencileri yeni bilgi ve anlayış ifadesini teşvik etmesidir. Bu bileşenlerden öğrenci odaklılık temel bileşeni oluşturmaktadır. Yani okul iyileştirmesinde sorun alanı öğrenci çevresi ve bileşeni de öğrenci odaklılıktır (ACT 2009).

Şekil 2: Okul İyileştirme Çerçevesi (ACT (2009)).

Okulda Şiddetin Önlemesine Yönelik Süreç Yönetimi

Toplumdaki şiddeti tetikleyen ve risk faktörü olan birçok etmen vardır. Bu açıdan şiddetin çözümü bütüncül bir yaklaşım sergilenmesini gerektirmektedir. Okulun toplumun yapı taşlarından biri olduğu varsayıldığında şiddetin uzun dönemli çözümüne katkı sağlamada önemli bir role sahip olduğu kolayca anlaşılabilir. Bu nedenle okulda şiddetin azaltılması gelecekte de toplumda şiddetin azalmasına katkı sağlayabilir. Bu açıdan bakıldığında okullarda şiddetin azaltılmasına yönelik olarak MacGregor (2005) *School Improvement Planning Process Guide* adlı çalışmasında belirttiği basamaklama sistemi kullanılabilir. Bu basaklama sistemi şu şekilde sıralandırılır:

1. *Çalışmanın Yararlılığına Dair İstekliliği Değerlendirme*: Öncelikle çalışmanın okul personeli için bir anlamı olması gerekir. Yani okul personeli okulda şiddetin önlenmesini bir sorun alanı olarak değerlendirmelidir. Bu durum çalışmanın sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Aksi takdirde çalışmanın bir sonuca ulaştırılması çok zordur. Okul

yönetimi, öğretmenleri okulda şiddetin önlenmesi konusunda bilinçlendirmelidir. Bu konuyu konuşmalarında gündeme getirerek dikkat çekilmesini sağlayabilirler. Ayrıca okulda şiddet ile ilgili yapılmış araştırma sonuçlarından bahsedilebilir.

2. *Verileri Toplama, Tasnif Etme ve Seçme*: Okulda şiddeti azaltma ve önlemeye yönelik bir bilinç oluşturulduktan sonra okulun bu sorunla ilgili mevcut durumu tespit edilmelidir.

3. *Okul Portfolyosu Oluşturma ve Analiz Etme*: Bu aşamada ‘Güvenli Okul ve Öğrenciye Yönelik Şiddet’ anketinden yararlanılabilir ve elde edilen sonuçlar değerlendirmeye alınarak yazılı hale getirilmelidir. Verilerden elde edilen bulgular yazılı metin olarak raporlaştırılmalı, özellikle iyileştirmeye açık alanlar tespit edilmeye çalışılmalıdır. Yani öncelikli sorun alanları tespit edilmelidir.

4. *Hedeflerin Belirlenmesi ve Önceliklendirilmesi*: Okulda şiddetin azaltılması amacıyla öncelikli alan olarak sorunun belirlenmesi gerekir. Örneğin öncelikli sorun öğrenciden öğrenciye yönelen şiddet olarak belirlendiğinde bu sorun alanında iyileştirmeler yapılabilmesi ve devamında ölçülebilmesi için, bu sorun alanıyla ilgili hedefler belirlenmeli ve bu hedeflerin önem sırası oluşturulmalıdır.

5. *Etkili Uygulamaları Araştırma ve Seçme*: Öncelikli hedefler belirlendikten sonra bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için okulda yapılacak etkinlikler ve uygulamalar belirlenmelidir.

6. *Eylem Planını Uygulama*: Çalışmanın bu aşamasında stratejiler belirlenir ve eylem adımları tasarlanır. Daha sonra zaman çizelgesi, ilerleme ve izleme ölçütleri oluşturulur. Bu noktada örnek olarak öğrenciden öğrenciye yönelen şiddet sorununa ilişkin öz-değerlendirme matrisi kullanılabilir. Ayrıca amaçları gerçekleştirmek için personel gelişimi desteklenebilir.

7. *Plan Uygulamalarını İzleme*: Okul liderlik takımı, zaman çizelgesine göre tamamlanacak olan etkinlikler ve görevler eylem planına göre izlenmelidir.

8. *Öğrenci Başarısı Üzerindeki Etkisini Değerlendirme*: Bu aşamada belirlenen iyileştirme planının başarısı ve etkinliğini tespit edilir. İyileştirme planının uygulanmasından önceki ve sonraki sonuçlar karşılaştırılarak okulda şiddeti azaltma planının etkililiği ve başarısı belirlenir.

Öz-Değerlendirme Matrisi daha güçlü bir odak, iyileştirme öncelikleri ve süreci rapor edebilmek için temel veriyi belirlemeyi gerektiren alanlarda okullara yardımcı olmak için geliştirilebilir. Bu matrisi kullanarak okulunuza ‘Nasıl gidiyoruz?’, ‘Neyi iyi yapıyoruz?’, ‘Neyi iyileştirmeye ihtiyacımız var?’, ‘İyileştirmeyi nasıl ölçeceğiz?’ sorularını yöneltebiliriz. Bu matris okulunuzda devam eden iyileştirme sürecine yardımcı olarak iyileştirmeyi hızlandıran veya kısıtlayan faktörleri mevcut ve en iyi uygulama arasındaki boşlukları tanımlamada ve açıklamada yol gösterici olacaktır.

Şekil 3: Okul İyileştirme Planlama Süreci Basamakları (MacGregor, 2005).

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada şiddetin ne olduğu ve azaltılmasına yönelik olarak neler yapılabileceği, hangi yollar izlenebileceği konusunda görüş geliştirilmeye çalışılmıştır. Okullarda yer alan şiddetin toplumumuzda yer alan şiddetin temellerini oluşturduğu varsayımına dayanarak literatürde yer alan çalışmalarla sorun ve çözüm önerileri sunulmuştur. Toplumdaki risk faktörlerine rağmen okul düzeyinde alınacak tedbirler, çocukların okul ve çevresinde şiddetle başa çıkabilmesinde yardımcı olabilir.

Okullar, personelleri ile öğrencilere duyarlı yetişkinlerle önemli ilişkiler kurma olanağı sağlamalıdır. Okullar, sosyal ve akademik becerileri geliştirmeli, böylece öğrencilerin bağımsızlık ve başarı deneyimleri yaşamasını sağlamalıdır. Okullar, öğrencilere okulda ve toplumda anlamlı katılımda bulunma ve sorumluluk alma fırsatları sunmalıdır. Okullar, çocuk ve gençler için destek hizmetlerini belirlemeli, onlarla iş birliği yapmalı ya da destek hizmetleri oluşturmalıdır. Okullar, yapılarının, beklentilerinin, politikalarının ya da prosedürlerinin öğrencilerin karşılaşılabilecekleri riskleri artırmamalıdır.

Öğrencilerin, öğrenmeye ve okula karşı olumlu bir tutum geliştirmeleri, okul kurallarını anlamaları ve kurallara uymaları, içinde bulunduğu gelişim döneminin görevlerini başarıyla yerine getirmeleri, okulda kendini güvende hissetmeleri, amaç belirleme ve bu amaçlara ulaşabileceğine inanmaları, kendine ve diğerlerine güvenmeleri, başkalarına yardım etme ve öz yeterlik duygusuna sahip olmaları beklenmektedir. Öğrenciler bu güçlü yanları ile karşılaştıkları olumsuz yaşam olayları karşısında şiddete başvurmak yerine daha yapıcı yollar arayarak/deneyerek karşılaştıkları sorunları çözebileceklerdir.

Şiddet sorununun çözümünde toplumsal destek ve devlet politikası olmazsa olmaz olarak

düşünülmelidir. Toplumun ve devletin şiddeti sadece eğitimde değil her alanda bir sorun olarak algılayıp bu sorunun çözümü için aktif bir destek ortaya koyması önemlidir. Bütün bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda okulda şiddetin azaltılması için yapılacak çalışmalar aslında geleceğe yönelik olarak diğer alanlarda da çözüme katkı sağlayabileceği düşünülebilir.

Bu açıdan okulda şiddetin azaltılması amacıyla yapılacak çalışmalar hem günümüz için hem de gelecekte sağlıklı bir toplum oluşması için önem taşımaktadır.

Kaynakça/References

- ACT (2009). *School improvement framework: better schools better futures*. Raising Quality and Achieving Excellence in ACT Public Schools. http://www.det.act.gov.au/___data/assets/pdf_file/0011/64298/School_Improvement_Framework.pdf
- Avcı, A. (2010). Aile yapı ve atmosferinin okul şiddetine etkisi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 8(19), 7-52.
- Bandura, A. (1999). Social cognitive theory: an agentic perspective. *Asian Journal of Social Psychology*, 2, 21-41.
- Dewey, J. (2010). *Okul ve toplum*. Pegem Akademi.
- Flannery, D. J., Vazsonyi, A.T., Liau, A.K., Guo, S., Powel, K.E., Atha, H., Vesterdal, W. & Embry, D. (2003). Initial behavior outcomes for the peace builders universal school-based violence prevention program. *Developmental Psychology*, 39(2), 292-308.
- Furlong, M. & Morrison, G. (2000). The school in school violence: definitions and facts. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 8(2), 71-81.
- Field, R. (2001). *John Dewey*. *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. <http://www.utm.edu/research/iep/d/dewey.htm>
- Furlong, M. & Morrison, G. (2000). The school in school violence: definitions and facts. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 8(2), 71-81.
- Kızmaz, S. (2006). Okullardaki şiddet davranışının kaynakları üzerine kuramsal bir yaklaşım. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(1), 47-70.
- Koç, B. (2009). *Okullarda şiddet (Lise öğrencilerinde şiddet saldırganlık ve dindarlık ilişkisi)*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Krug, Etienne G., Linda L. Dahlberg, James A. Mercy, Anthony B. Zwi & Rafael Lozano (ed.) (2002). *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organization
- MacGregor, R. (2005). *School improvement planning process guide*. https://www.germantownschools.org/cms_files/resources/kms_schoolplan_8stages.pdf
- Morrison, G. M., Furlong, M. J., & Morrison, R. L. (1994). School violence to school safety: Reframing the issue for school psychologists. *School Psychology Review*, 23, 236-256
- Ögel, K. Tari, I. & Eke, C. (2005). *Okullarda suç ve şiddeti önleme*. İstanbul: Yeniden <http://www.yeniden.org.tr/dokuman/vio14.pdf>
- Özcebe, H. Üner, S. & Çetık, H. (2006) Adölesanlarda şiddet davranışları (Üç lise, Ankara, 2004). *Şiddet ve Okul: Okul ve Çevresinde Çocuğa Yönelik Şiddet ve Alınabilecek Tedbirler*, Uluslararası Katılımlı Sempozyum, Bildiri Özetleri, İstanbul.
- Riddle, E. M. (1999). Lev Vygotsky's *Social Development Theory*. <http://www.pdxcoopschool.org/Vygotskys.pdf>

- Yavuzer, Y. (2011) Okullarda saldırganlık/şiddet: okul ve öğretmenle ilgili risk faktörleri ve önleme stratejileri. *Milli Eğitim Dergisi*, 192, 43-61.
- Korkmaz, İ. (2003). Sosyal öğrenme kuramı. (Ed. Yeşilyaprak, Binnur) *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. Ankara:Pegem Akademi.
- World Health Organization (2002). *World report on violence and health*. Geneva: WHO. http://www5.who.int/violence_injury_prevention/download.cfm?id=0000000582